

ANDRZEJ GRAJEWSKI

Tygodnik katolicki „Gość Niedzielny”

ORCID 0000-0002-1209-4214

BUDZENIE SIĘ UKRAINY

Podczas przeprowadzonej w lutym 2020 r. kwerendy w Wydzielonym Państwowym Archiwum Służby Bezpieczeństwa Ukrainy w Kijowie (Hałuzewy derżawnyj archiw Służby Bezpeky Ukrainy, dalej HDA SBU) znalazłem kilkadziesiąt dokumentów wytworzonych przez jednostki KGB Ukraińskiej Socjalistycznej Republiki Sowieckiej (dalej USRS), dotyczących lat 1978–1991 i pontyfikatu Jana Pawła II. Zostaną one opublikowane przez Centrum Dialogu im. Juliusza Mieroszewskiego w Warszawie, inicjatora tej kwerendy, i staną się ważnym uzupełnieniem naszej wiedzy o reakcji Związku Sowieckiego na ten pontyfikat. W tym miejscu chciałbym omówić dwa dokumenty pochodzące z 1988 r.¹ – roku, który stał się cezurą polityczną w historii ZSRS, a także sowieckiej Ukrainy. Zainicjowane wówczas procesy miały zasadniczy wpływ na późniejszy rozpad państwa sowieckiego w grudniu 1991 r.

Oba dokumenty są świadectwem zmian, jakie zachodziły na sowieckiej Ukrainie w drugiej połowie lat osiemdziesiątych ubiegłego stulecia. Można je rozpatrywać jako przyczynek do badania powstania opozycji antykomunistycznej na tym terenie i przemiany nielicznych elitarnych środowisk dysydenckich w legalny i masowy ruch polityczny. Są one jednocześnie ważnym źródłem do zgłębiania problemu wolności religijnej w Związku Sowieckim, opisują bowiem powstanie pierwszej legalnej organizacji, która świadomie odwoływała się do uczuć religijnych. Chciała wykorzystać zaangażowanie polityczne ludzi wierzących oraz podnosiła kwestię legalizacji Kościoła Greckokatolickiego, co miało fundamentalne znaczenie dla polityki wschodniej konsekwentnie prowadzonej przez Jana Pawła II w ciągu całego jego pontyfikatu². Na tym wyznaniowym aspekcie wybranych dokumentów chciałbym się także skoncentrować.

¹ Галузевий Державний архів Служби безпеки України (Hałuzewy derżawnyj archiw Służby Bezpeky Ukrainy, dalej HDA SBU), f. 16, op. 01, spr. 1266, O nacjonalistycznej działalności Czornowiła i jego współpracowników, Kijów, 5 X 1988 r., ark. 140; *ibidem*, O planach utworzenia „Ukraińskiego Frontu Ludowego”, Kijów, 2 XI 1988 r., ark. 187.

² Szerzej na ten temat zob. A. Grajewski, *Troska Jana Pawła II o wolność sumienia na Ukrainie w latach 1978–1991*, „Studia Leopoliensia” 2015, nr 8, s. 71–92.

Ważny jest historyczny kontekst ich powstania. Od trzech lat sekretarzem generalnym KC KPZS był Michaił Gorbaczow, który w 1986 r. zdecydował się podjąć głębokie reformy społeczne i polityczne. Został wybrany 11 marca 1985 r., a więc zaledwie cztery dni po śmierci swego poprzednika Konstantina Czernienki. Był człowiekiem stosunkowo młodym, miał 54 lata, podczas kiedy członkowie Biura Politycznego KC KPZS byli średnio o 10 lat od niego starsi³. Objął władzę w trudnym momencie, kiedy sowiecka armia wyraźnie ugrzęzła w Afganistanie i ponosiła tam coraz dotkliwsze straty, najważniejsze wskaźniki gospodarcze spadały, a sytuacja międzynarodowa zaostrzała się w wyniku podjęcia przez Reagana budowy Inicjatywy Obrony Strategicznej (Strategic Defense Initiative), popularnie zwanej programem gwiazdnych wojen. Gorbaczow uchodził za człowieka Andropowa, który pomógł mu zostać jednym z sekretarzy KC KPZS, a więc z pewnością jednego z najważniejszych gremiów politycznych w państwie. O jego poglądach ideowych nic nie wiedzano, gdyż w publicznych wystąpieniach posługiwał się sowiecką nowomową równie sprawnie, jak pozostali członkowie najważniejszych sowieckich gremiów państwowych i partyjnych. W pierwszym roku jego rządów represje wobec dysydentów nie zmniejszyły się⁴. Jeśli biografia Gorbaczowa czymś się różniła, to tym, że obaj jego dziadkowie byli represjonowani w latach trzydziestych. Jego ojciec był Rosjaninem, matka Ukrainką. W dzieciństwie ponoć został potajemnie ochrzczony przez babcię. To samo zresztą później twierdziło wielu rosyjskich przywódców – w czasach, kiedy uznawano, że warto się pochwalić chrześcijańskimi korzeniami. Początkowo nic nie wskazywało na to, że Gorbaczow zamierza podjąć działania, które wstrząsną fundamentem sowieckiego systemu. Kiedy w 1985 r. jeden z późniejszych liderów obozu reformatorskiego Aleksander Jakowlew przedstawił mu projekt głębokich zmian, usłyszał, że jest na to jeszcze za wcześnie⁵. Wkrótce jednak miało się okazać, że na wszystko jest już w zasadzie za późno. Nic nie zapowiadało także zmiany polityki wyznaniowej, zwłaszcza że niepokoje w Azji Centralnej oraz zamieszki, do jakich doszło w grudniu 1986 r. na tle narodowościowym w Kazachstanie, ożywiły obawy o odrodzenie islamu nie tylko w tamtym regionie⁶.

Dopiero pod koniec 1986 r. Gorbaczow i jego polityczne otoczenie zrozumieli, że bez głębszych reform społecznych nie uda się zmienić społeczeństwa. Przyczyniła się do tego także katastrofa elektrowni atomowej w Czarnobylu w kwietniu 1986 r., która pokazała sowieckiemu społeczeństwu i światu bezradność komunistycznego systemu wobec nowych cywilizacyjnych wyzwań. Cenzurowanie wszelkich informacji na temat katastrofy nie tylko zwiększyło liczbę ofiar, lecz także podważyło w skali masowej zaufanie zwykłych obywateli do oficjalnej propagandy. Wszystko to rujnowało autorytet i prestiż kierownictwa państwowego, zwłaszcza na Ukrainie, gdzie od prawie 20 lat rządził jeden z najbliższych

³ M. Heller, *Siódmy sekretarz. Blask i nędza Michaiła Gorbaczowa*, Lublin 1993.

⁴ J. Holzer, *Europa zimnej wojny*, Kraków 2012, s. 764.

⁵ A. Костюков, *Я говорил про обновление социализма, а сам знал, к чему дело идет*, „Независимая газета”, 2 XII 2003, https://www.ng.ru/ideas/2003-12-02/1_yakovlev.html, dostęp 2 XI 2022 r.

⁶ P. Roth, *Religions- und Kirchenpolitik unter Gorbatschow*, „Berichte des Bundesinstituts für Ostwissenschaftliche und Internationale Studien” 1989, nr 46, s. 8.

współpracowników Leonida Breżniewa Władimir Szczerbicki⁷. Twardo rozprawiał się z wszystkimi przejawami ukraińskiej świadomości narodowej, które akceptował jego poprzednik Piotr Szelest⁸, też wprawdzie dogmatyczny komunista, ale zwolennik narodowej wersji komunizmu. W kontroli społecznej pomocne były republikańskie siły KGB, kierowane przez wiele lat przez gen. Witalija Fiedorczyka⁹, cieszącego się wielkim zaufaniem przewodniczącego KGB Jurija Andropowa. Po objęciu przez Andropowa funkcji sekretarza generalnego w 1982 r. Fiedorczyk został przewodniczącym KGB, a strukturami republikańskiego KGB na Ukrainie kierowali kolejno Stepan Mucha (1982–1987) i Nikołaj Gołuszko¹⁰ (1987–1991). Ten ostatni, jeszcze w randze podpułkownika, przygotował oba prezentowane tutaj dokumenty. Gołuszko wiedział, że jego oceny dla kierownictwa komunistycznej partii w Kijowie muszą uwzględniać to, że od dwóch lat ekipa Gorbaczowa w odpowiedzi na kryzys wdrażała politykę pierestrojki oraz głośności, czyli liberalizacji cenzury i dopuszczenia do głosu zarówno opinii publicznej, jak i części opozycyjnych elit, spychanych dotąd na margines. Miało to także istotne konsekwencje dla polityki wyznaniowej.

Gorbaczow i jego ekipa zdawali sobie sprawę z tego, że jeśli mają sobie poradzić ze zrujnowaną sowiecką gospodarką bez zmieniania zasad jej funkcjonowania, muszą zwrócić się po pomoc i fundusze do Zachodu. Za to musieli zapłacić w polityce międzynarodowej. Najważniejsze było podjęcie rozmów rozbrojeniowych ze Stanami Zjednoczonymi, co zakończyło się podpisaniem 8 grudnia 1987 r. w Waszyngtonie porozumienia o likwidacji rakiet średniego i małego zasięgu. Z punktu widzenia militarnego nie miało ono większego znaczenia, natomiast w warstwie symbolicznej było prawdziwym przełomem. Po raz pierwszy od czasu zimnej wojny Moskwa podpisała porozumienie ze swym głównym przeciwnikiem ideowym i rywalem militarnym. Zmieniało to klimat polityczny na świecie i otwierało drogę do dalszych rozmów.

Najważniejszą kwestią wyznaniową na sowieckiej Ukrainie była delegalizacja w 1946 r. na terenach Galicji Wschodniej Kościoła Greckokatolickiego, którego wierni zostali w wyniku tzw. synodu lwowskiego przyłączeni do rosyjskiego prawosławia reprezentowanego przez patriarchat moskiewski¹¹. Całkowita likwidacja tego Kościoła w USRS nastąpiła w 1949 r., po kasacji ostatnich parafii tego obrządku na Zakarpaciu. Wcześniej, 1 listopada 1947 r., NKWD zamordowało ordynariusza diecezji mukaczewskiej bp. Teodora Romzę¹².

⁷ Ukr. Wołodmyr Szczerbyčkij. Ponieważ dokumenty KGB USRS były pisane w języku rosyjskim, w literaturze przedmiotu częściej spotykany jest zapis będący transkrypcją z tego właśnie języka i taki też zapis przyjęto w niniejszym artykule. Uwaga ta dotyczy również nazwisk innych działaczy aparatu partyjnego USRS i funkcjonariuszy służb. Biografia polityczna Szczerbickiego zob. O. Jakubiec, *Wołodmyr Szczerbyčkij i źródła archiwalne do opracowania jego biografii*, „Przegląd Archiwalny Instytutu Pamięci Narodowej” 2015, t. 8, s. 79–90.

⁸ Ukr. Petro Szelest.

⁹ Ukr. Witalij Fedorczyk. Sylwetkę generała przedstawiam w szkicu: A. Grajewski, *Ważne źródło. Wokół raportu gen. Witalija Fedorczyka*, „Przegląd Wschodni” 2015, t. 14, z. 1 (54), s. 423–441.

¹⁰ Ukr. Mykoła Hołuszko.

¹¹ S. Hurkina, *Władza przeciwko wierze: państwowy plan likwidacji Ukraińskiej Cerkwi Greckokatolickiej i mechanizm jego realizacji (na przykładzie Metropolii Halickiej)* [w:] *Prorocy Europy Środkowo-Wschodniej XX wieku. Materiały III i IV Forum Teologów Europy Środkowo-Wschodniej*, red. S.C. Napiórkowski, Lublin 2009, s. 383–402.

¹² B. Cywiński, *Ogniem próbowane. Z dziejów najnowszych Kościoła katolickiego w Europie Środkowo-Wschodniej*, t. 2, Lublin–Rzym 1990, s. 204–205.

W latach następnych wspólnoty greckokatolickie na sowieckiej Ukrainie trwały w podziemiu i były poddawane nieustannym represjom ze strony władz. W latach osiemdziesiątych ubiegłego wieku na ich czele stał tajnie wyświęcony biskup – Wołodmyr Sterniuk¹³.

Od czasu pontyfikatu Jana Pawła II grekokatolicy na Ukrainie rozpoczęli walkę – zarówno na poziomie krajowym, jak i na arenie międzynarodowej – o przywrócenie swego Kościoła. Wspierał ich Ojciec Święty, który dążenia do legalizacji Kościoła Grekokatolickiego w Europie Wschodniej uczynił jednym z centralnych punktów swych działań duszpasterskich, dyplomatycznych oraz teologicznych na kierunku wschodnim. Starania te nabrały intensywności w czasach rządów Gorbaczowa. Ważnym momentem zmagania było założenie przez ukraińskiego dysydenta Iwana Hela w listopadzie 1987 r. Komitetu Obrony Ukraińskiego Kościoła Grekokatolickiego. Inicjatywa symbolicznie została ogłoszona na cmentarzu Janowskim we Lwowie, na mogiłach strzelców siczowych, a więc żołnierzy walczących o niepodległość Ukrainy podczas I wojny światowej u boku państw centralnych. W ciągu kilku miesięcy pod petycją podpisało się ponad 120 tys. osób¹⁴.

Punktem przełomowym stały się uroczystości Millennium Chrztu Rusi Kijowskiej, które odbywały się przede wszystkim w Moskwie, ale także w Kijowie i Leningradzie w czerwcu 1988 r. W trakcie przygotowań do obchodów Gorbaczow zdecydował się na wiele gestów pod adresem patriarchatu moskiewskiego, ale zapowiedział także zmianę całego prawodawstwa dotyczącego wolności sumienia. Starali się to wykorzystać także grekokatolicy. W maju 1988 r. grupa wiernych z Zachodniej Ukrainy rozpoczęła w Moskwie strajk głodowy, domagając się legalizacji Kościoła Grekokatolickiego, będącego ofiarą systemu stalinowskiego. Postulaty zostały wyrażone językiem głośności, ich autorzy odwoływali się do wielkiej debaty publicznej o rozliczeniach epoki stalinowskiej, dzięki czemu głodujący mogli liczyć na szersze wsparcie, aniżeli wówczas, gdyby były one przedstawiane wyłącznie w kontekście prawa do swobód religijnych. Protestujących wspierała część moskiewskich mediów oraz wpływowi dysydenci, z Andriejem Sacharowem na czele¹⁵. Kiedy 8 czerwca w Moskwie rozpoczęły się milenijne uroczystości, we Lwowie odbyła się narada przedstawicieli ruchów narodowo-demokratycznych etnicznie zróżnicowanej ludności Związku sowieckiego. Wziął w niej udział także Stefan Chmara, więzień polityczny i członek Komitetu Obrony Ukraińskiego Kościoła Grekokatolickiego, jeden z inicjatorów moskiewskiej głodówki¹⁶. On także obok Czornowiła będzie później jednym z głównych rzeczników wpisania postulatu legalizacji Kościoła Grekokatolickiego do programu Ruchu Ludowego na rzecz Przebudowy.

Wsparciem dla tych działań była aktywność Stolicy Apostolskiej, której oficjalna delegacja pod przewodnictwem sekretarza stanu kard. Agostina Casarolego wzięła

¹³ S. Nabywaniec, „Nasz metropolit” – *Arcybiskup Volodymyr Sterniuk* [w:] *Українсько-польські відносини. Вчора і сьогодні*, red. М. Андрейчин, В. Юкало та ін., Тернопіль 2007 („Збірник Праць Тернопільського Осередку Наукового Товариства ім. Шевченка”, т. 3), с. 170–185.

¹⁴ I. A. Гель, *Комітет захисту української католицької церкви*, http://esu.com.ua/search_articles.php?id=4594, dostęp 2 XI 2022 r.

¹⁵ P. Roth, *Religions- und Kirchenpolitik...*, s. 40.

¹⁶ W. Kapłun, W. Owsijenko, *Stefan Chmara* [w:] *Słownik dysydentów. Czołowe postacie ruchów opozycyjnych w krajach komunistycznych w latach 1956–1989*, t. 2, oprac. A. Daniel, Z. Gluza, Warszawa 2007, s. 590–591.

udział w milenijnych uroczystościach. Historycznym wydarzeniem było wystąpienie Casarolego 10 czerwca 1988 r. w Teatrze Wielkim w Moskwie transmitowane przez telewizję państwową. Po raz pierwszy słowa watykańskiego hierarchy zabrzmiały w sowieckiej przestrzeni publicznej i były szeroko komentowane przez media. Tego samego dnia udało się również – za pozwoleniem władz sowieckich – zorganizować spotkanie kardynałów Casarolego i Willebrandsa z tajnymi biskupami greckokatolickimi Fyłymonem Kurczabą oraz Pawłem Wasyłykiem. 13 czerwca kard. Casaroli podczas wizyty na Kremlu przekazał Gorbaczowowi okolicznościowy list Jana Pawła II, w którym papież postulował nawiązanie bezpośrednich kontaktów między Stolicą Apostolską a Związkiem Sowieckim. Oprócz tego kardynał wręczył sekretarzowi generalnemu *pro memoria*, w których papież przedstawił najważniejsze postulaty Kościoła katolickiego w Związku Sowieckim¹⁷. Z informacji opracowanych przez KGB wynika, że podczas rozmowy z Gorbaczowem kard. Casaroli poza ogólnymi propozycjami zbudowania relacji dyplomatycznych na bazie Aktu końcowego KBWE w Helsinkach podniósł trzy kwestie, mające zasadnicze znaczenie dla Stolicy Apostolskiej. Chodziło o powołanie hierarchii Kościoła katolickiego na Litwie oraz na Łotwie, gdzie w tym czasie działali jedyni administratorzy apostolscy, którymi często byli biskupi niecieszący się pełnym zaufaniem papieża, legalizację Kościoła Greckokatolickiego na Ukrainie oraz utworzenie struktur Kościoła katolickiego obrządku łańcińskiego na Białorusi i rejestrację parafii w Rosji oraz w Kazachstanie¹⁸. Z dokumentu KGB wynika, że Gorbaczow, który natychmiast przeczytał przesłane przez papieża dokumenty, miał podkreślić, że są to sprawy wewnętrzne, pozostające w gestii sowieckiego państwa i rosyjskiego prawosławia¹⁹. Z notatki, jaką po tej wizycie sporządził kard. Casaroli, wynika, że rozmowa przebiegała w dobrej atmosferze i że zapowiedziano kontynuację spotkań²⁰. Dopełnieniem oficjalnych milenijnych uroczystości były obchody zorganizowane przez podziemny Kościół Greckokatolicki. Odbyły się 17 lipca 1988 r. w sanktuarium maryjnym w Zarwanicy pod Tarnopolem. Liturgię dla tysięcy zgromadzonych pielgrzymów odprawił tajny biskup Pawło Wasyłyk. Uroczystości pokazały, że mimo trwających już 42 lata prześladowań kapłani i wspólnota tego Kościoła przetrwali w katakumbach i zachowali wierność papieżowi oraz Stolicy Apostolskiej. Zostało to zauważone zarówno w Moskwie, jak i w Watykanie, co wskazywało na wagę problemu greckokatolickiego w dyskusji o przyszłości Ukrainy. Odnotowali to także ukraińscy dysydenci, którzy w 1988 r., idąc za przykładem podobnych ruchów na terenie republik bałtyckich, rozpoczęli tworzenie własnych niezależnych instytucji.

Uroczystości milenijne zapoczątkowały niespotykaną w sowieckich czasach aktywność religijną mieszkańców Ukrainy. Świadectwem zachodzących zmian były wydarzenia we

¹⁷ G. Weigel, *Świadek nadziei. Biografia papieża Jana Pawła II*, Kraków 2005, s. 724–725.

¹⁸ Załącznik nr 154/1407 O pracy w zakresie Watykanu (wytyczne) [w:] *Pontyfikat wielu zagrożeń. Jan Paweł II w świetle dokumentów sprawy „Kapella” 1979–1990*, oprac. I. Mikłaszewicz, A. Grajewski, Warszawa 2021, s. 220–223. Dokument stanowił załącznik do pisma zastępcy naczelnika Zarządu „RT” PGU KGB ZSRS płk. G. Gonczarowa do naczelnika I Wydziału KGB LSRS płk. Vytautasa Karinauskasa dotyczącego zadań operacyjnych wobec Watykanu z 26 października 1988 r.

¹⁹ *Ibidem*.

²⁰ A. Riccardi, *Jan Paweł II. Biografia*, Częstochowa 2014, s. 337–338.

Lwowie. 17 września 1988 r., w rocznicę agresji Związku Sowieckiego na II Rzeczpospolitą pod zagrabioną przez patriarchat moskiewski katedrą unicką pw. św. Jura odbyła się wielka ukraińska demonstracja, której uczestnicy domagali się legalizacji Kościoła Greckokatolickiego²¹. Wzięło w niej udział ok. 300 tys. wiernych i była to największa niezależna demonstracja na tych terenach od czasu ich aneksji przez Związek Sowiecki. Znaczenie tego postulatu dostrzegł przede wszystkim Władimir Czornowil, jeden z liderów Ukraińskiej Grupy Helsińskiej (UGH), którego działalność i rolę w tym czasie opisuje jeden z publikowanych dokumentów KGB²². W 1985 r. wrócił on na Ukrainę po odbyciu kary 5 lat więzienia za działalność w UGH. Zamieszkał we Lwowie, pracował jako palacz w miejscowości Pokrowsk. W 1987 r. wznowił wydawanie czasopisma „Ukrajinskyj wisnyk”²³, jednego z najstarszych ukraińskich wydawnictw ukazujących się poza cenzurą od 1970 r., które stało się organem UGH. Czornowil był inicjatorem przekształcenia elitarnego ruchu dysydenckiego w masową partię polityczną. Później, gdy na bazie UGH powstał Ukraiński Związek Helsiński (UZH) – pierwsza jawna organizacja społeczna nawołująca do obalenia komunizmu bez użycia siły, Czornowil był jednym z jego trzech sekretarzy wykonawczych. Koordynował także działania antykomunistycznych organizacji ukraińskich z innymi podobnymi strukturami w Związku Sowieckim.

Znalazło to wyraz w punkcie 18 przyjętej 7 lipca 1988 r. Deklaracji Ukraińskiego Związku Helsińskiego²⁴. Zapowiadano w niej walkę o wolność sumienia i legalizację Kościoła Greckokatolickiego oraz Ukraińskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego, zakładano także likwidację aparatu administracji wyznaniowej, który został określony jako narzędzie represji wobec ludzi wierzących. Deklaracja świadomie odwoływała się do religijnej tożsamości Ukraińców, jej autorzy starali się wykorzystać ludzi wierzących w działalności politycznej²⁵. Z tego środowiska wyłonił się jesienią 1989 r. Ludowy Ruch Ukrainy na rzecz Przebudowy, który postulat legalizacji Kościoła Greckokatolickiego wpisał w agendę ukraińskiej pierestrojki²⁶. Ruch współtworzył Blok Demokratyczny, który w wyborach do Rady Najwyższej w marcu 1990 r. wygrał w zachodnich obwodach Ukrainy. Ułatwiło to później odbudowę Kościoła Greckokatolickiego na tych terenach²⁷. Ten przełomowy moment w historii nie tylko Ukrainy, lecz także całego Związku Sowieckiego ukazują publikowane poniżej dokumenty.

²¹ M. Tataryn, *The re-emergence of the Ukrainian (Greek) Catholic Church in the USSR* [w:] *Religious Policy in the Soviet Union*, red. S.P. Ramet, Cambridge 2005, s. 303.

²² B. Zacharow, Władimir Czornowil [w:] *Słownik dysydentów...*, t. 2, s. 593–595.

²³ Ukr. „Український вісник”.

²⁴ [Dokument] Nr 23, 7 lipca 1988 r., *Deklaracja zasad Ukraińskiego Związku Helsińskiego UHC* [w:] „Żarliwy antykomunista”. *Pontyfikat Jana Pawła II w dokumentach KGB Ukraińskiej Socjalistycznej Republiki Sowieckiej*. Wybór, oprac. A. Grajewski (w druku).

²⁵ *Ibidem*.

²⁶ W. Osadczy, *La Chiesa greco-cattolica in Ukraina (1917–1991)* [w:] *La Chiesa Cattolica in Unione Sovietico. Dalla Rivoluzione del 1917 alla Perestrojka*, Verona 2017, s. 712.

²⁷ B.R. Bociurkiw, *Ukraiński Kościół katolicki w ZSRR za Gorbaczowa*, „Więź” 1991, nr 11–12, s. 168.

Nr 1

1988 październik 5, Kijów – Pismo przewodniczącego KGB USRS ppłk. Nikołaja Gołuszki do I sekretarza Komunistycznej Partii Ukrainy Władimira Szczerbickiego¹ dot. nacjonalistycznej działalności Wiaczesława Czornowiła i jego współpracowników, tajne

[a]

O nacjonalistycznej działalności Czornowiła i jego współpracowników

W procesie operacyjnej kontroli postępowania W[iaczesława] Czornowiła², M[ychajła] Horynia³, Z[enowija] Krasiewskiego⁴, skazanych wcześniej za dokonanie przestępstw o charakterze państwowym, i niektórych ich współpracowników pozyskano dane mówiące o tym, że mimo stosowanych środków w zakresie działań zaradczo-profilaktycznych i wychowawczych, włącznie z udzieleniem im przez organy KGB i prokuratury oficjalnych upomnień, wspomniane osoby kontynuują praktyczne działania skoncentrowane na manipulowaniu swoimi sympatykami i ich jednoczeniu w celu zainspirowania zorganizowanej działalności nacjonalistycznej w republice.

Analiza materiałów pokazuje, że w lipcu tego roku wspomniane osoby ogłosiły utworzenie tak zwanego Ukraińskiego Związku Helsińskiego (UZH)⁵, który obecnie składa

^a Pominięto numer egzemplarza i numery kancelaryjne pisma oraz treść pieczęci.

¹ Władimir Szczerbicki (ukr. Wołodymyr Szczerbykij, 1918–1990) – działacz komunistyczny i państwowy na sowieckiej Ukrainie. W latach 1972–1989 był I sekretarzem Komunistycznej Partii Ukrainy. Cieszył się dużym zaufaniem Leonida Breżniewa oraz jego następców aż do czasów Michaiła Gorbaczowa, który odsunął go od władzy. Choć był Ukraińcem, realizował politykę rusyfikacji i represjonował środowiska dysydenckie oraz działający nielegalnie Kościół Greckokatolicki. Odpowiadał także za ukrywanie skutków katastrofy w Czarnobylu, co przyczyniło się do jego politycznego upadku. Z funkcji I sekretarza KP Ukrainy formalnie zrezygnował sam, ze względu na podeszły wiek. Zmarł kilka miesięcy pod utracie urzędu. Zob. O. Jakubiec, *Wołodymyr Szczerbykij i źródła archiwalne do opracowania jego biografii*, „Przegląd Archiwalny Instytutu Pamięci Narodowej” 2015, t. 8, s. 79–90.

² Wiaczesław Czornowił (1937–1999) – jeden z najbardziej znanych ukraińskich dysydentów w czasach sowieckich, w suwerennej Ukrainie parlamentarzysta i lider ruchu narodowo-demokratycznego. W młodości pracował m.in. jako dziennikarz. Uczestniczył w ruchu szestydesiatników – ruchu młodej ukraińskiej inteligencji, która w latach sześćdziesiątych występowała w obronie języka ukraińskiego i kultury narodowej. Należał do założycieli Ukraińskiej Grupy Helsińskiej, powstałej w 1976 r., był jednym z inicjatorów ukraińskiego samizdatu. Wielokrotnie represjonowany za swą działalność polityczną, każdorazowo po odbyciu kary angażował się w kolejne przedsięwzięcia. W 1988 r. zainspirował ukraińskie środowiska opozycyjne do zorganizowania legalnej masowej organizacji na wzór frontów ludowych, które powstały w republikach nadbałtyckich. W 1991 r. był jednym z twórców deklaracji suwerenności Ukrainy. Zginął w wypadku samochodowym pod Kijowem. Zob. B. Zacharow, *Wiaczesław Czornowił [w:] Słownik dysydentów. Czołowe postacie ruchów opozycyjnych w krajach komunistycznych w latach 1956–1989*, t. 2, oprac. A. Daniel, Z. Gluza, Warszawa 2007, s. 593–595.

³ Mychajło Horyń (1930–2013) – ukraiński dysydent, więzień polityczny, jeden z założycieli Ukraińskiego Związku Helsińskiego. Później współorganizował Ludowy Ruch Ukrainy na rzecz Przebudowy. Zob. B. Zacharow, W. Owsijenko, *Mychajło Horyń [w:] Słownik dysydentów...*, t. 2, s. 610–611.

⁴ Zenowij Krasiewski (1929–1991) – ukraiński poeta i dysydent, więzień polityczny. Dorastał w Kazachstanie, dokąd deportowano jego rodzinę działającą w OUN-UPA na terenie Galicji Wschodniej. W 1988 r. współtworzył Ukraiński Związek Helsiński. Zob. I. Rapp, *Zenowij Krasiewski [w:] Słownik dysydentów...*, t. 2, s. 626–627.

⁵ Ukraiński Związek Helsiński (Українська Гельсінська спілка, Ukrajinska Helsinska spilka) – ukraińska organizacja antykomunistyczna i niepodległościowa powstała jako następcza Ukraińskiej Grupy Helsińskiej, jednej

się z ok. 30 osób podejmujących najróżniejszą aktywność antyspołeczną, głównie tych, które odbyły kary za szczególnie niebezpieczne przestępstwa państwowe i inne. Kieruje jego działalnością „komitet wykonawczy” w składzie: Czornowił, Horyń, Krasiwski, którzy pretendują do roli liderów. Na przewodniczącego UZH został wybrany dwukrotnie skazany za działalność antysowiecką Ł[ewko] Łukjanenko⁶, ideowo zajmujący pozycje skrajnie nacjonalistyczne i przebywający na zesłaniu w obwodzie tomskim.

Za priorytetowe zadanie swej antyspołecznej działalności Czornowił i jego wspólnicy uznają przekształcenie UZH w „organizację masową”, a następnie w ukraińską „partię opozycyjną”, w którym to celu planują utworzenie w ośrodkach obwodowych i niektórych dużych miastach republiki „oddziałów związku”. Członkom tych „oddziałów” zdecydowano zlecić rozpropagowanie idei UZH przez organizowanie wieców, zgromadzeń i demonstracji oraz rozpowszechnianie ulotek i formularzy zawierających wnioski o przyjęcie do UZH. Po zakończeniu tworzenia przez liderów UZH „oddziałów” obwodowych przewidziano rozpoczęcie pracy w zakresie przygotowania i przeprowadzenia „założycielskiego zjazdu związku”, a następnie przeprowadzenie kampanii w celu wystawienia na kolejnych wyborach swoich kandydatów do miejscowych i centralnych organów władzy.

W celu realizacji wymienionych założeń Czornowił w lipcu–sierpniu tego roku odbył wyjazdy do obwodów: czerniowieckiego, kijowskiego, czerkaskiego, iwanofrankowskiego i dniepropietrowskiego, gdzie spotykał się ze współwzięźniami, którzy powrócili z miejsc pozbawienia wolności, i nakłaniał ich do aktywnego uczestnictwa w działalności UZH. Mianowicie O[leś] Szewczenko (Kijów)⁷, J[osyf] Zisels⁸ (Czerniowce), W[asył]

z największych sowieckich organizacji dysydenckich, założonej w 1976 r. na wzór Moskiewskiej Grupy Helsińskiej. Do końca 1980 r. UGH wydała 30 deklaracji, apeli i innych dokumentów w obronie praw człowieka. Do 1981 r. wszyscy jej członkowie (37 osób) zostali aresztowani bądź zmuszeni do emigracji. Część z nich zaangażowała się w 1988 r. w tworzenie Ukraińskiego Związku Helsińskiego. Jego formalne powstanie ogłoszono we Lwowie 11 lipca 1988 r. po wielkim wiecu, w którym uczestniczyło ok. 50 tys. ludzi, co było największą do tego czasu manifestacją na sowieckiej Ukrainie. Przewodniczącym został zaocznie Łewko Łukjanenko, odbywający w tym czasie karę łagru. Przywódcami ciągle jeszcze kadrowej organizacji byli m.in. Wiaczesław Czornowił, Mychajło Horyń i Bohdan Horyń. Pod koniec 1988 r. do UZH należało ok. tysiąca osób z całej Ukrainy, ale wielu sympatyków wspierało jego działania bez formalnego członkostwa. Zob. J. Hrycak, *Historia Ukrainy 1772–1999*, Lublin 2000, s. 315. Działalność ruchów dysydenckich na sowieckiej Ukrainie opisuje praca A. Русначенко, *Національно-визвольний рух в Україні. Середина 1950-х – початок 1990-х років*, „Критика” 1998, p. 2, ch. 12 (14).

⁶ Łewko Łukjanenko (1928–2018) – zawodowy wojskowy i prawnik, jeden z najbardziej znanych ukraińskich dysydentów, wielokrotnie represjonowany za obronę praw człowieka oraz protesty przeciwko polityce rusyfikacyjnej na Ukrainie. Zob. S. Karasyk, W. Owsijenko, *Łewko Łukjanenko [w:] Słownik dysydentów...*, t. 2, s. 629–631.

⁷ Oleś Szewczenko (ur. 1940) – ukraiński działacz polityczny, dziennikarz, dysydent. W latach siedemdziesiątych XX w. uczestniczył w wydawaniu publikacji poza cenzurą. Współredagował razem z Czornowiłem czasopismo „Український вісник”. Był członkiem Ukraińskiej Grupy Helsińskiej. W 1980 r. został skazany na karę 5 lat więzienia oraz zsyłkę, którą odbywał w Kazachstanie. W kwietniu 1988 r. stanął na czele masowego protestu w Kijowie przeciwko ukrywaniu przed opinią publiczną skutków katastrofy elektrowni atomowej w Czarnobylu. Później był liderem kijowskich struktur Ukraińskiego Związku Helsińskiego. W listopadzie 1989 r. organizował wielkie masowe uroczystości, m.in. pochówek zmarłego w łagrze poety Wasyla Stusa. W 1990 r. został wybrany do Rady Najwyższej Ukrainy. Zob. hasło biograficzne w serwisie internetowym „Дисидентський Рух в Україні” (Dysydentський Рух в Україні): B. Капун, *Шевченко Олександр Євгенович*, <http://archive.khpg.org/index.php?id=1184522126>, dostęp 2 XI 2022 r.

⁸ Josyf Zisels (ur. 1946) – fizyk, dysydent narodowości żydowskiej. Aktywnie uczestniczył w działaniach opozycyjnych w latach sześćdziesiątych XX w. W 1978 r. został członkiem Ukraińskiej Grupy Helsińskiej, za co

Siczko (Iwano-Frankowski)⁹, I[wan] Sokulski¹⁰ (Dniepropietrowsk), A[natolij] Łupynis^{b11} (Czerkasy) otrzymali od niego polecenie, aby stanąć na czele obwodowych „oddziałów”. W tym właśnie celu zlecił mieszkańcowi Dniepropietrowska I[wanowi] Sokulskiemu, przedterminowo zwolnionemu z kary w drodze ułaskawienia, aby ten spotkał się z osobami o tożsamych poglądach w obwodach połtawskim, chersońskim i mikołajowskim. Oprócz tego wysłał listy z dokumentami UZH do wielu nacjonalistycznie nastawionych osób mieszkających w obwodach donieckim, dniepropietrowskim, winnickim i czerkaskim z propozycją przyłączenia się do działalności UZH.

W sierpniu tego roku zostało odnotowane spotkanie organizacyjne Czornowila, Horynia i Krasiewskiego z Łukjanenką przebywającym na urlopie w Czernihowie. Ten ostatni wyraził zadowolenie z powodu wybrania go do kierownictwa „związku”, zapewnił o pełnym poparciu działań w zakresie jego utworzenia, które w jego ocenie jest „nowym etapem przejściowym działalności politycznej” ukraińskich nacjonalistów. Według jego słów wkrótce mogą zaistnieć okoliczności, w których organizacja ta przekształci się w „niezależną partię jako przeciwwaga dla KPZR”. Utworzenie takiej partii i walka o „niezależną Ukrainę”, jak powiedział Łukjanenko, jest celem całego jego życia. Łukjanenko demagogicznie twierdził, że władze będą zmuszone kontynuować proces demokratyzacji z powodu „głębokiego kryzysu gospodarczego” i z pobłażliwością odniosą się do samego istnienia UZH. Z racji tych przekonań negocjował celowość wyjazdu ich zwolenników z ZSRS, uważa bowiem, że w obecnej sytuacji takie kroki „są równoznaczne z dezercją”.

Na tym spotkaniu dużo uwagi poświęcono omówieniu taktyki działalności, w tym wykorzystaniu cerkwi w interesach aktywizacji „ruchu narodowego”. Planowano w szczególności rozpoczęcie prac mających na celu zaangażowanie duchowieństwa

---

był represjonowany, wiele lat spędził w łagrach i na katordze. W 1988 r. stworzył w Czerniowcach pierwszą żydowską organizację na Ukrainie. Później działał w żydowskich organizacjach wspierających pierestrojkę, był m.in. współprzewodniczącym Waadu (Konfederacji Organizacji i Gmin Żydowskich ZSRS). Zob. S. Karasyk, *Josyf Zisels* [w:] *Słownik dysydentów...*, t. 2, s. 713–715.

^b W dokumencie zapisano nazwisko w brzmieniu rosyjskim: Lupinos.

⁹ Wasyl Siczko (1956–1997) – ukraiński dysydent, pisarz, publicysta. Za wystąpienie w obronie języka ukraińskiego był relegowany z Uniwersytetu Kijowskiego, gdzie studiował dziennikarstwo. Był działaczem Ukraińskiej Grupy Helsińskiej. W 1978 r. został aresztowany i skierowany na przymusowe leczenie psychiatryczne. Później został skazany i przez 3 lata przebywał w więzieniach i na katordze. W 1988 r. zaczął działać w Ukraińskim Związku Helsińskim, a później w ruchu chrześcijańsko-demokratycznym. W maju 1988 r. wziął udział w głodówce zorganizowanej w Moskwie na rzecz legalizacji Kościoła Greckokatolickiego. Działał w obwodzie iwanofrankowskim, gdzie mieszkał. Zginął w 1997 r. w niewyjaśnionych okolicznościach. Zob. hasło biograficzne w serwisie internetowym „Дисидентський Рух в Україні”: В. Овсієнко, *Січко Василь Петрович*, <http://archive.khpg.org/index.php?id=1113996679>, dostęp 2 XI 2022 r.

¹⁰ Iwan Sokulski (1940–1992) – ukraiński poeta, dziennikarz. Działał politycznie już w latach sześćdziesiątych XX w., wydawał publikacje drugiego obiegu. Był członkiem Ukraińskiej Grupy Helsińskiej. Wielokrotnie więziony, w 1988 r. – po powrocie z więzienia – zaangażował się w działalność polityczną. Był także aktywistą Ukraińskiego Prawosławnego Kościoła Autokefalicznego. Zmarł w 1992 r. Zob. *Українська Гельсінська група. До 20-ліття створення. Документи. Історія. Біографії*, Київ 1996.

¹¹ Anatolij Łupynis (1937–2000) – ukraiński poeta i dysydent, więzień polityczny przez 10 lat poddawany przymusowemu leczeniu w zakładach psychiatrycznych. Działał w rejonie Czerkas, skąd pochodził i gdzie mieszkał. W czasach pierestrojki działał w stowarzyszeniu „Zeleny swit” oraz w „Memoriale”. Współtworzył Ukraiński Związek Helsiński. Zob. I. Rapp, *Anatolij Łupynis* [w:] *Słownik dysydentów...*, t. 2, s. 632–634.

w działalność UZH, przywrócenie w zachodnich obwodach Ukrainy, przede wszystkim w miejscowościach wiejskich, „bractw cerkiewnych”, dobór młodych osób do tajnych unickich „seminariów”¹², wysyłanie „swoich ludzi” na uczelnie duchowne Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego z jednoczesną nacjonalistyczną manipulacją duchownymi prawosławnymi w celu wykorzystania ich do wywierania ideologicznie szkodliwego wpływu na wierzących¹³.

Oprócz tego uzgadniano kolejne działania w zakresie zaangażowania do UZH nowych osób spośród robotników i chłopów, intensyfikacji kampanii o przyznanie językowi ukraińskiemu statusu państwowego, gromadzenia i rozpowszechniania informacji kompromitujących w oczach społeczeństwa pracowników sowieckich organów partyjnych. Według agresywnego oświadczenia Czornowiła komunistom pozostaje „umrzeć z godnością ze sztandarem socjalizmu w rękach lub ukłęknąć”.

Należy również wspomnieć, że Czornowił i jego współpracownicy nie przerywają prób połączenia się z antyspołecznymi elementami z innych regionów kraju. Czornowił, Chmara¹⁴ (skazany za działalność antysowiecką) i O[łeś] Szewczenko wspólnie z mieszkającymi na Litwie, Łotwie, w Estonii, Gruzji i Mołdawii antysowiecko nastawionymi osobami, a także ekstremistami spośród Tatarów krymskich 24–25 września tego roku w Rydze uczestniczyli w kolejnym zgromadzeniu tzw. przedstawicieli narodo-demokratycznych ruchów narodów ZSRS. Został na nim ogłoszony nowy skład „komitetu koordynacyjnego”, do którego z Ukrainy weszli O[łeś] Szewczenko (Kijów) i Prychod’ko¹⁵ (Dniepropietrowsk, skazany za działalność antysowiecką), oraz zostało przyjętych wiele dokumentów o szkodliwym ukierunkowaniu politycznym.

¹² Chodzi o nieformalne kursy kształcące kleryków Kościoła Greckokatolickiego na Zachodniej Ukrainie.

¹³ W tym czasie na Ukrainie działały oficjalnie jedynie struktury patriarchy moskiewskiego – egzarchat Ukrainy, którym kierował metropolita kijowski Filaret (Denysenko), późniejszy lider Ukraińskiego Kościoła Prawosławnego Patriarchatu Kijowskiego. W 1992 r. został on wykluczony ze struktur patriarchy moskiewskiego. Kościół Greckokatolicki od 1946 r. działał na Ukrainie nielegalnie, a większość jego kapłanów i wiernych została przymusowo włączona do rosyjskiego prawosławia w czasie tzw. synodu lwowskiego w 1946 r. W 1988 r. grekokatolicy wspierani przez Jana Pawła II rozpoczęli publiczne starania o legalizację swych struktur, dołączyła do nich również część księży prawosławnych na Zachodniej Ukrainie wywodzących się z grekokatolickich rodzin bądź wychowanych w tradycji unickiej. Do tych środowisk odwoływali się działacze Związku Helsińskiego, starający się nadać swemu ruchowi masowy charakter.

¹⁴ Stepan Chmara (ur. 1937) – ukraiński lekarz, dysydent oraz więzień polityczny. W 1987 r. po odsiedzeniu 7 lat w więzieniach i kolonii karnej za Uralem wrócił na Ukrainę i zaangażował się w tworzenie Związku Helsińskiego. Należał do najbliższych współpracowników Czornowiła. Zob. W. Kapłun, W. Owsijenko, *Stepan Chmara* [w:] *Słownik dysydentów...*, t. 2, s. 590–591.

¹⁵ Hryhorij Prychod’ko (1937–2015) – ukraiński inżynier, dysydent i więzień polityczny. Pochodził z Dniepropietrowska. W 1973 r. został aresztowany za antysowiecką działalność i propagandę i skazany na 5 lat łagrów o zaostrożnym rygorze. Po wyjściu z więzienia kontynuował działalność polityczną w Ukraińskiej Grupie Helsińskiej. W 1980 r. ponownie aresztowany, następnie w 1981 skazany na 5 lat więzienia i 10 lat zesłania. Wolność odzyskał w 1988 r. Osiadł we Lwowie, gdzie zaczął wydawać samizdat „Український час” (Ukraiński czas). Współtworzył Ukraińską Partię Narodową. W 1990 r. był jednym z inicjatorów powstania Ukraińskiego Zgromadzenia Międzypartyjnego, będącego prawnicową alternatywą dla środowisk zgromadzonych w „Ruchu”. Po 1991 r. zajmował się pracą publicystyczną i działał w Ukraińskiej Partii Narodowo-Konserwatywnej. Zob. hasło biograficzne w serwisie internetowym „Дисидентський Рух в Україні”: *І. Рани, Приходько Григорій Андрійович*, <https://museum.khpg.org/1113937072>, dostęp 25 XI 2022 r.

W szczególności w „Końcowym oświadczeniu zebrania” stwierdza się „niestabilność sytuacji politycznej w ZSRS, niekonsekwencję nowego kursu KPZS i prób aparatu partyjno-biurokratycznego utrzymania swoich stanowisk”, co – według wymysłów nacjonalistów – odbiło się na pracy XIX Wszechzwiązkowej Konferencji Partyjnej, która podjęła „połowiczne lub jawnie reakcyjne, antydemokratyczne decyzje”. We wspomnianym oświadczeniu zawarto żądania „możliwości wyboru obywatelstwa i ustalenia granic dla każdej republiki, udzielenia autonomii kulturalno-narodowej mniejszościom narodowym, zapewnienia całkowitej suwerenności republik w kwestiach religijnych, zwolnienia wszystkich więźniów politycznych z całkowitą resocjalizacją oraz utworzenia narodowych jednostek wojskowych” i inne.

W przyjętych dokumentach postawiono zadanie wymiany „totalitarnego systemu politycznego w ZSRS”, w związku z czym przewidziano zwiększenie sieci wydawnictw poza cenzurą i aktywne wykorzystanie zachodnich środków masowego przekazu w celu korzystnego wpływania na ludność.

Jednocześnie uczestnicy zebrania żądają „natychmiastowego zniesienia dekretu Prezydium Rady Najwyższej ZSRS z dnia 3 sierpnia 1988 r. jako antydemokratycznego i przeczącego Konstytucji ZSRS oraz międzynarodowym normom prawnym”.

25 września tego roku treść wymienionych dokumentów Czornowił przekazał, wykonał telefoniczne połączenie międzynarodowe do RFN, funkcjonariuszowi zagranicznej Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów Gorbaczowi i wystosował prośbę o przyspieszenie ich publikacji oraz wyemitowanie przez stację radiową „Swoboda”.

Uwzględniając otrzymane dane o działaniach Czornowiła, Horynia, Szewczenki, Krasiwskiego i innych na rzecz zjednoczenia pod przykrywką UZH elementów nacjonalistycznych, podejmujemy czynności mające na celu udaremnienie planów prowadzenia zorganizowanej działalności nacjonalistycznej, skłócenie i kompromitację liderów „związku”, udaremnienie utworzenia jego „oddziałów” na drodze wywarcia indywidualnego wpływu moralnego na angażowane do nich osoby i ich wyrwania spod wpływu ekstremistów.

Jednocześnie kontynuujemy dokumentowanie antyspołecznej działalności Czornowiła, Horynia, Szewczenki i innych wcześniej skazanych za działalność antysowiecką osób w celu późniejszego określenia form prewencji. Podejmowane są kroki mające na celu zdemaskowanie mechanizmu współdziałania wymienionych osób z zagranicznymi ośrodkami wyrotowymi, wyjaśnienie charakteru kontaktów z ich przedstawicielami i emisariuszami oraz otrzymywania spoza granic środków materialnych służących celom wyrotowym. KGB ZSRS zameldowano.

Przesłano w trybie informacyjnym.

Przewodniczący Komitetu
ppłk^c dN[ikołaj] Gołuszko^{d16}
mjr A. Buławin

^eZa zgodność: Zastępca Naczelnika
Wydziału 2 Oddziału 5 Zarządu KGB USRS^{e17}

Źródło: HDA SBU, f. 16, op. 01, spr. 1266, ark. 140.

---

^c *Dopisano odręcznie.*

^{d-d} *Podkreślono odręcznie.*

^{e-e} *Dopisano odręcznie. Obok nieczytelny odręczny podpis i data: 5 X 1988 r.*

¹⁶ *Nikołaj Gołuszko (ur. 1937) – generał pułkownik KGB. Urodził się w Kazachstanie, dokąd przesiedlono jego rodzinę z Ukrainy. Od 1974 r. pracował w republikańskich strukturach Piątego Zarządu Głównego KGB, odpowiadającego za walkę z tzw. dywersją ideologiczną. Specjalizował się w walce z ukraińskim nacjonalizmem. Od 1987 do września 1991 r. przewodniczący KGB Ukrainy. Po proklamacji suwerenności Ukrainy przeniósł się do Moskwy, gdzie został naczelnikiem sekretariatu KGB. Po rozpadzie Związku Sowieckiego kontynuował karierę w organach bezpieczeństwa Federacji Rosyjskiej. W 1993 r. został szefem Ministerstwa Bezpieczeństwa Federacji Rosyjskiej, a później, do 1994 r., był dyrektorem Federalnej Służby Kontrwywiadu Federacji Rosyjskiej. Zob. Н. Голушко, *В спецслужбах спецгосударства*, Москва 2009.*

¹⁷ *Wydział 2 Piątego Zarządu Głównego KGB USRS odpowiadał za kontrwywiad polityczny i prowadził działania operacyjne na kierunku walki z ukraińskim nacjonalizmem oraz nielegalnymi ruchami chrześcijańskimi.*

Nr 2

1988 listopad 2, Kijów – Pismo przewodniczącego KGB USRS ppłk. Nikołaja Gołuszki do I sekretarza Komunistycznej Partii Ukrainy Władimira Szczerbickiego dot. planów utworzenia Ukraińskiego Frontu Ludowego, tajne

[^a]

O planach utworzenia „Ukraińskiego Frontu Ludowego”¹

Docierające do nas informacje świadczą o tym, że w warunkach zachodzącej demokracji i rozszerzenia społecznej działalności ludzi pracujących w wielu miastach Ukrainy przedstawiciele związków artystów, inteligencji naukowo-technicznej i studentów wykazują zwiększone zainteresowanie ideą utworzenia „frontu narodowego” na Ukrainie na wzór praktyki sowieckich republik nadbałtyckich². Ogólnie rzecz biorąc, wiele kwestii komentowanych jest poprawnie, jakichkolwiek ekstremistycznych czy antyspołecznych działań nie odnotowujemy.

Zwiększone zainteresowanie doświadczeniem tworzenia „frontów narodowych” w sowieckich republikach nadbałtyckich obserwujemy ze strony liderów niezależnych

^a Pominięto numer egzemplarza i numery kancelaryjne pisma oraz treść pieczęci.

¹ Ludowy Ruch Ukrainy ostatecznie przybrał nazwę Ludowego Ruchu Ukrainy na rzecz Przebudowy, później na jego określenie najczęściej używano nazwy „Ruch”. Był najważniejszą ukraińską organizacją społeczną. Wzorował się na Litewskim Ruchu na rzecz Przebudowy, który powstał w czerwcu 1988 r. w Wilnie. Opisane w dokumencie wydarzenia obrazują pierwszą fazę powstania tej organizacji. Jej działania zostały sformalizowane trzy tygodnie później, gdy 23 listopada 1988 r. grupa dysydentów oraz pisarzy kijowskich stworzyła Grupę Inicjatywną Ruchu. 16 lutego 1989 r. w tygodniku „Літературна Україна” (Literaturna Ukrainajina) opublikowano projekt programu organizacji, który wywołał ożywioną dyskusję w wielu środowiskach. Jako ukraiński odpowiednik powstałych w innych republikach ruchów ludowych powołanych na rzecz wsparcia programu politycznego Michaiła Gorbaczowa do pewnego momentu cieszył się jego wyraźnym poparciem. Formalne powołanie Ruchu nastąpiło 8–10 września 1989 r. w Kijowie, w zjeździe założycielskim uczestniczyli delegaci ze wszystkich obwodów Ukrainy oraz przedstawiciele frontów ludowych republik nadbałtyckich i NSZZ „Solidarność”. Ruch nie był organizacją jednorodną pod względem politycznym. Początkowo w kierownictwie ugrupowania dominowali działacze opowiadający się za transformacją Związku Sowieckiego w federację samodzielnych republik związkowych, w przeciwieństwie np. do litewskiego Sąjūdisu, który w tym czasie domagał się już pełnej suwerenności Litwy. Zob. T.A. Olszański, *Historia Ukrainy XX w.*, Warszawa 1994, s. 218–219; J. Hrycak, *Historia Ukrainy...*, s. 315.

² Fronty ludowe były formą oddolnych ruchów wywodzących się z różnych środowisk nastawionych krytycznie do systemu sowieckiego, które formalnie wspierały program polityczny Michaiła Gorbaczowa, ale w wielu republikach związkowych, m.in. na Litwie, Łotwie, w Estonii, Armenii bądź Gruzji wysunęły także hasła samostanowienia poszczególnych republik związkowych. Pierwszą organizacją tego typu był Litewski Ruch na rzecz Przebudowy (Sąjūdis), który powstał w Wilnie 3 czerwca 1988 r. Jego założyciele wywodzili się z zupełnie innych środowisk aniżeli pomysłodawcy podobnej inicjatywy na Ukrainie. Wśród 35 członków Grupy Inicjatywnej Sąjūdisu nie było żadnego działacza dysydenckiego (natomiast sporo osób nadal należało do Komunistycznej Partii Litwy). Przeważali w niej przedstawiciele nauki i środowisk twórczych, tacy jak aktor Regimantas Adomaitis, prawnik Juozas Bulavas, poeta Sigitas Geda, architektki Algimantas Nasvytis i Algirdas Kaušpėdas (jednocześnie lider popularnego zespołu rockowego Antis), filozof Bronius Kuzmickas, ekonomistka Kazimiera Prunskienė, fizyk Zigmąs Vaišvila. W skład Grupy weszli także Vytautas Landsbergis, Arvydas Juozaitis czy nagradzany przez władze, a jednocześnie ceniony przez czytelników poeta Justinas Marcinkevičius, wreszcie filozof, a zarazem partyjny działacz Romualdas Ozolas.

jednostek o różnorodnym ukierunkowaniu. W szczególności takie organizacje³, jak: „Spadszczyna”⁴, „Hromada”⁵, „Narodnyj sojuz sodiejstwija pieriestrojki” (Kijów), „Towaristwo družiw Lewa”⁷ (Lwów), „Narodnyj sojuz sodiejstwija pieriestrojki” (Odessa), „Apriel”⁸ (Charków), „Sumskoj komitet zaszczity diemokratizacyi”⁹ (Sumy), „Dobraja wola”¹⁰ (Jałta) starają się, aby struktura społeczna ich działalności była jednolita, podobnie jak to ma miejsce w przypadku „frontów narodowych” w Estonii, na Litwie i Łotwie. Przedstawiciele niektórych niezależnych jednostek byli obecni na założycielskich zjazdach tych „frontów” w charakterze gości, kontaktowali się z ich organizatorami oraz otrzymali od nich dokumenty programowe. Od tego czasu odnotowywany jest wzmożony napływ do republiki materiałów programowych wspomnianych „frontów narodowych”, które są aktywnie komentowane przez tamtejsze grupy społeczne.

Pomysł utworzenia „Ukraińskiego Frontu Ludowego” stał się tematem dyskusji szczególnie w środowisku inteligencji artystycznej i naukowej oraz młodzieży studenckiej. Na posiedzeniach organizacji „Zelenyj swit”¹¹ w Domu Literatów oraz „Komissii po ekologii Sojuza chudożników Ukrainy”¹² w Domu Artystów, które odbyły się 28 i 30 października br., po raz pierwszy publicznie wybrzmiała propozycja utworzenia „Ukraińskiego Frontu Ludowego” w wystąpieniach pisarzy: F[oki] Burlaczuka¹³, O[łeksandra]^b Mykytenki¹⁴, O[łeksandra]^b Gyży¹⁵, pracowników wydziału geografii Akademii Nauk USRS E. Winogradowej¹⁶,

^b W dokumencie *inicjał imienia rosyjskiego: A.*

³ Wymienione są tutaj regionalne organizacje społeczne z całej Ukrainy, które zaczęły powstawać w okresie pierestrojki.

⁴ Ukr. „Спадщина” („Dziedzictwo”).

⁵ Ukr. „Громада” („Wspólnota”).

⁶ Ros. „Народный союз содействия перестройке” („Ludowy Związek Wspierania Pierestrojki”).

⁷ Ukr. „Товариство друзів Лева” („Towarzystwo Przyjaciół Lwa”).

⁸ Ros. „Апрель” („Kwiecień”).

⁹ Ros. „Сумской комитет защиты демократизации” („Sumski Komitet Obrony Demokratyzacji”).

¹⁰ Ros. „Добрая воля” („Dobra wola”).

¹¹ Ukr. „Зелений світ” („Zielony świat”).

¹² Ros. „Комиссия по экологии Союза художников Украины” („Komisja do spraw Ekologii Związku Artystów Ukrainy”).

¹³ Foka Burlaczuk (1914–1997) – rosyjski pisarz, generał major. Był zawodowym żołnierzem. Ukończył Akademię Sztabu Generalnego Związku Sowieckiego. Działalność literacką rozpoczął jako korespondent gazet frontowych. Mieszkał na Ukrainie, ale publikował w języku rosyjskim opowiadania i powieści, przede wszystkim historyczne, m.in. o ruchu dekabrystów. Jesienią 1988 r. zaangażował się w działalność polityczną na Ukrainie, wspierał reformy Gorbaczowa. 1 listopada 1988 r. wystąpił na forum kijowskiej organizacji Narodowego Związku Pisarzy Ukrainy z inicjatywą utworzenia Ukraińskiego Frontu Ludowego – na wzór organizacji działających w republikach bałtyckich. W następnych tygodniach brał udział w przygotowaniu dokumentów programowych Ludowego Ruchu na rzecz Przebudowy na Ukrainie. Zob. H.M. Gaewська, *Бурлачук Фока Федорович* [w:] *Українська літературна енциклопедія*, t. 1, red. І.О. Дзєверін та ін., Київ 1988, s. 250–251.

¹⁴ Ołeksandr Mykytenko (ur. 1946) – ukraiński pisarz i dziennikarz. Był działaczem Narodowego Związku Pisarzy Ukrainy. Dzieciństwo i młodość spędził w obwodzie poławskim i ten region opisywał także w swych dziełach.

¹⁵ Ołeksandr Gyża (ur. 1936) – ukraiński pisarz, autor opowiadań, poezji i powieści. Pisał w języku ukraińskim. W młodości pracował jako górnik w Ługańsku. Przez pewien czas jego twórczość znajdowała się na indeksie. Jest duchownym Kościoła zielonoświątkowego i w 1988 r. był zaangażowany w jego legalizację. Zob. Ю. Чикирисов, *З вірою в Христа й Україну*, Київ 1999, s. 7.

¹⁶ Nie udało się ustalić danych biograficznych tej osoby.

Instytutu Fizyki Jądrowej N. Miniajły¹⁷ i innych. Żadnych konkretnych decyzji organizacyjnych jednak nie podjęto. 1 listopada br. na sprawozdawczo-wyborczym zebraniu partyjnym Związku Pisarzy Ukrainy, wbrew opinii sekretarza B[orysa] I. Olijnyka¹⁸, że nie warto powtarzać doświadczenia republik nadbałtyckich, w uchwale zapisano utworzenie grupy inicjatywnej w celu opracowania programu „frontu ludowego”.

Z posiadanych przez nas danych wynika, że obecnie tworzone są różne projekty programów „Ukraińskiego Frontu Ludowego”. W załączeniu jeden z pozyskanych na drodze operacyjnej projektów „Ukraińskiego Ruchu Demokratycznego” (Front Ludowy).

Sytuacja zaistniała w związku z planami utworzenia „Frontu Ludowego” wymaga bacznej uwagi i przedsięwzięcia w odpowiednim czasie niezbędnych środków w zakresie nadania toczącym się procesom właściwego kierunku.

Organy KGB republiki kontrolują sytuację, ujawniają prawdziwe plany organizatorów w zakresie utworzenia „frontu”, nie dopuszczają do ekstremistycznych oraz nacjonalistycznych działań z ich strony, ukrócają próby przedostania się do niezależnych organizacji społecznych osób skupionych na utworzeniu „frontu” i wrogo nastawionych, które w przeszłości były skazane za dokonanie przestępstw o charakterze państwowym.

Przesłano w trybie informacyjnym.

Załącznik: kopia programu na 21 stronach, jawny.

pplk^c Przewodniczący Komitetu

^dN[ikołaj] Gołuszko^d

M. Zagorodnij^e

Za zgodność: Naczelnik Wydziału

5 Zarządu KGB USRS

Źródło: HDA SBU, f. 16, op. 01, spr. 1266, ark. 187.

^c *Dopisano odręcznie.*

^{d-d} *Podkreślono odręcznie.*

^e *Podpis odręczny.*

¹⁷ Nie udało się ustalić danych biograficznych tej osoby.

¹⁸ Borys Olijnyk (1935–2017) – ukraiński pisarz, poeta i tłumacz m.in. z języka polskiego, czeskiego, słowackiego, sekretarz Narodowego Związku Pisarzy Ukrainy oraz członek Ukraińskiej Akademii Nauk. Był członkiem Komitetu Centralnego Komunistycznej Partii Ukrainy i jednym z pierwszych literatów, któremu władze zezwoliły na pobyt w strefie katastrofy elektrowni atomowej w Czarnobylu. Jego relacje z tego pobytu na łamach moskiewskiego tygodnika „Литературная газета” (Literaturnaja gazeta) przyniosły mu rozgłos w całym Związku Sowietkim. W latach osiemdziesiątych XX w. był członkiem Rady Najwyższej Ukrainy, angażował się m.in. w obronę języka ukraińskiego na forum parlamentu. Zob. biografię na stronie internetowej Narodowego Uniwersytetu Kijowskiego im. Tarasa Szewczenki: *Олійник Борис Іллич*, <http://www.univ.kiev.ua/ua/news/1725/>, dostęp 22 XI 2022 r.

BIBLIOGRAFIA

ŹRÓDŁA

Źródła archiwalne

Wydzielone Państwowe Archiwum Służby Bezpieczeństwa Ukrainy w Kijowie, Галузевий Державний архів Служби безпеки України (Hałuzewyj derżawnyj archiw Służby Bezpeky Ukrainy, HDA SBU)

Źródła opublikowane

Pontyfikat wielu zagrożeń. Jan Paweł II w świetle dokumentów sprawy „Kapella” 1979–1990, oprac. I. Mikłaszewicz, A. Grajewski, Warszawa 2021.

OPRACOWANIA

- Bociurkiw B.R., *Ukraiński Kościół katolicki w ZSRR za Gorbaczowa*, „Więź” 1991, nr 11–12.
- Cywiński B., *Ogniem próbowane. Z dziejów najnowszych Kościoła katolickiego w Europie Środkowo-Wschodniej*, t. 2, Lublin–Rzym 1990.
- Grajewski A., *Troska Jana Pawła II o wolność sumienia na Ukrainie w latach 1978–1991*, „Studia Leopoliensia” 2015, nr 8.
- Grajewski A., *Ważne źródło. Wokół raportu gen. Witalija Fedorczyka*, „Przegląd Wschodni” 2015, t. 14, z. 1 (54).
- Heller M., *Siódmy sekretarz. Blask i nędza Michaiła Gorbaczowa*, Lublin 1993.
- Holzer J., *Europa zimnej wojny*, Kraków 2012.
- Hrycak J., *Historia Ukrainy 1772–1999*, Lublin 2000.
- Hurkina S., *Władza przeciwko wierze: państwowy plan likwidacji Ukraińskiej Cerkwi Greckokatolickiej i mechanizm jego realizacji (na przykładzie Metropolii Halickiej)* [w:] *Prorocy Europy Środkowo-Wschodniej XX wieku. Materiały III i IV Forum Teologów Europy Środkowo-Wschodniej*, red. S.C. Napiórkowski, Lublin 2009.
- Jakubiec O., *Wołodymyr Szczerbickij i źródła archiwalne do opracowania jego biografii*, „Przegląd Archiwalny Instytutu Pamięci Narodowej” 2015, t. 8.
- Kapłun W., Owsijenko W., *Stefan Chmara* [w:] *Słownik dysydentów. Czołowe postacie ruchów opozycyjnych w krajach komunistycznych w latach 1956–1989*, t. 2, oprac. A. Daniel, Z. Gluza, Warszawa 2007.
- Karasyk S., *Josyf Zisels* [w:] *Słownik dysydentów. Czołowe postacie ruchów opozycyjnych w krajach komunistycznych w latach 1956–1989*, t. 2, oprac. A. Daniel, Z. Gluza, Warszawa 2007.
- Karasyk S., Owsijenko W., *Łewko Łukianenko* [w:] *Słownik dysydentów. Czołowe postacie ruchów opozycyjnych w krajach komunistycznych w latach 1956–1989*, t. 2, oprac. A. Daniel, Z. Gluza, Warszawa 2007.
- Nabywaniec S., „*Nasz metropolit*” – *Arcybiskup Wołodymyr Sterniuk* [w:] *Українсько-польські відносини. Вчора і сьогодні*, red. М. Андрейчин, В. Юкало та ін., Тернопіль 2007 („Збірник Праць Тернопільського Осередку Наукового Товариства ім. Шевченка”, т. 3).

- Olszański T.A., *Historia Ukrainy XX w.*, Warszawa 1994.
- Osadczy W., *La Chiesa greco-cattolica in Ukraina (1917–1991)* [w:] *La Chiesa Cattolica in Unione Sovietico. Dalla Rivoluzione del 1917 alla Perestrojka*, Verona 2017.
- Rapp I., *Zenowij Krasiwski* [w:] *Słownik dysydentów. Czołowe postacie ruchów opozycyjnych w krajach komunistycznych w latach 1956–1989*, t. 2, oprac. A. Daniel, Z. Gluza, Warszawa 2007.
- Rapp I., *Anatolij Łupynis* [w:] *Słownik dysydentów. Czołowe postacie ruchów opozycyjnych w krajach komunistycznych w latach 1956–1989*, t. 2, oprac. A. Daniel, Z. Gluza, Warszawa 2007.
- Riccardi A., *Jan Paweł II. Biografia*, Częstochowa 2014.
- Roth P., *Religions- und Kirchenpolitik unter Gorbatschow*, „Berichte des Bundesinstituts für Ostwissenschaftliche und Internationale Studien” 1989, nr 46.
- Tataryn M., *The re-emergence of the Ukrainian (Greek) Catholic Church in the USSR* [w:] *Religious Policy in the Soviet Union*, red. S.P. Ramet, Cambridge 2005.
- Weigel G., *Świadek nadziei. Biografia papieża Jana Pawła II*, Kraków 2005.
- Zacharow B., Owsijenko W., *Mychajło Horyń* [w:] *Słownik dysydentów. Czołowe postacie ruchów opozycyjnych w krajach komunistycznych w latach 1956–1989*, t. 2, oprac. A. Daniel, Z. Gluza, Warszawa 2007.
- Zacharow B., *Wiaczesław Czornowił* [w:] *Słownik dysydentów. Czołowe postacie ruchów opozycyjnych w krajach komunistycznych w latach 1956–1989*, t. 2, oprac. A. Daniel, Z. Gluza, Warszawa 2007.
- Гаєвська Н.М., *Бурлачук Фока Федорович* [в:] *Українська літературна енциклопедія*, т. 1, ред. І.О. Дзевєрін та ін., Київ 1988.
- Голушко Н., *В спецслужбах трех государств*, Москва 2009.
- Русначенко, *Національно-визвольний рух в Україні. Середина 1950-х – початок 1990-х років*, „Критика” 1998, р. 2, ч. 12 (14).
- Українська Гельсінська група. До 20-ліття створення. Документи. Історія. Біографії*, Київ 1996.
- Чикирисов Ю., *З вірою в Христа й Україну*, Київ 1999.

Materiały internetowe

- Гель І.А., *Комітет захисту української католицької церкви*, http://esu.com.ua/search_articles.php?id=4594, dostęp 2 XI 2022 r.
- Каплун В., *Шевченко Олександр Євгенович*, <http://archive.khpg.org/index.php?id=1184522126>, dostęp 2 XI 2022 r.
- Костюков А., *Я говорил про обновление социализма, а сам знал, к чему дело идет*, „Независимая газета”, 2 XII 2003, https://www.ng.ru/ideas/2003-12-02/1_yakovlev.html, dostęp 2 XI 2022 r.
- Овсієнко В., *Січко Василь Петрович*, <http://archive.khpg.org/index.php?id=1113996679>, dostęp 2 XI 2022 r.
- Олійник Борис Ілліч*, <http://www.univ.kiev.ua/ua/news/1725/>, dostęp 22 XI 2022 r.
- Рапп І., *Приходько Григорій Андрійович*, <https://museum.khpg.org/1113937072>, dostęp 25 XI 2022 r.

Budzenie się Ukrainy

Publikacja omawia dwa dokumenty pochodzące z Wydzielonego Państwowego Archiwum Służby Bezpieczeństwa Ukrainy w Kijowie. Zostały wytworzone w 1988 r. przez struktury KGB Ukraińskiej SRS i prezentują ocenę aktualnych wydarzeń, przeznaczoną dla kierownictwa partii i władz republikańskich Ukraińskiej SRS. Dotyczą działalności Ukraińskiej Grupy Helsińskiej oraz jej liderów, przede wszystkim Wiaczesława Czornowiła. To środowisko polityczne w następnych miesiącach utworzy Ludowy Ruch Ukrainy na rzecz Przebudowy, będący głównym czynnikiem zmian politycznych w państwie. KGB Ukraińskiej SRS zauważa, że w założeniach programowych nowych organizacji wpisany jest m.in. postulat legalizacji Kościoła greckokatolickiego. Odtąd stanie się on jednym z ważnych ideowych punktów ukraińskiej pierestrojki. Zmiany na Ukrainie miały fundamentalne znaczenie dla polityki wschodniej Jana Pawła II, którego jednym z celów było doprowadzenie do legalizacji Kościoła Greckokatolickiego na Ukrainie. Stwarzały możliwość realizacji tego postulatu. Analiza obu dokumentów koncentruje się na wyznaniowym aspekcie opisywanych w nich wydarzeń.

SŁOWA KLUCZOWE

Ukraiński Związek Helsiński, Nikołaj Gofuszko, Wiaczesław Czornowił, Władimir Szczerbicki, Kościół Greckokatolicki na Ukrainie, KGB Ukraińskiej SRS

The Awakening of Ukraine

This publication discusses two documents from the Sectoral State Archive of the Security Service of Ukraine. They were created in 1988 by the KGB structures of the Ukrainian Soviet Socialist Republic and present an assessment of events that took place at that time to be used by the leadership of the party and the Ukrainian SSR. They concern the activities of the Ukrainian Helsinki Group and its leaders, primarily Vyacheslav Chornovil. In the following months, that political environment established the People's Movement of Ukraine for Reconstruction, which was the main factor of political change in the country. The KGB of the Ukrainian SSR noted that the assumptions of the programme of the new organisations included, among other things, the demand for the legalisation of the Greek Catholic Church. From that time, it became one of the most important ideological assumptions of the Ukrainian perestroika movement. The changes in Ukraine were of fundamental importance for the eastern policy of John Paul II, one of whose goals was to legalise the Greek Catholic Church in Ukraine. They made it possible to implement that postulate. The analysis of both documents focuses on the denominational aspect of the described events.

KEYWORDS

Ukrainian Helsinki Union, Nikolai Golushko, Vyacheslav Chornovil,
Volodymyr Shcherbytsky, Greek Catholic Church in Ukraine,
KGB of the Ukrainian Soviet Socialist Republic

ANDRZEJ GRAJEWSKI – doktor nauk politycznych, historyk, redaktor tygodnika „Gość Niedzielny”. W latach 1980–1989 działacz NSZZ „Solidarność” i związkowych struktur podziemnych na Górnym Śląsku i Podbeskidziu oraz Solidarności Polsko-Czechosłowackiej. W latach 1999–2006 był członkiem kolegium IPN i jego pierwszym przewodniczącym. Autor kilku książek, m.in. *Tarcza i miecz. Rosyjskie służby specjalne 1991–1998* (Warszawa 1998); *Kompleks Judasza. Kościół zraniony. Chrześcijananie w Europie Środkowo-Wschodniej między oporem a kolaboracją* (współautor z M. Skwarą, Poznań 1999); *Agca nie był sam. Wokół udziału komunistycznych służb specjalnych w zamachu na Jana Pawła II* (Katowice 2015).

ANDRZEJ GRAJEWSKI – PhD in political science, historian, editor of the “Gość Niedzielny” weekly. Between 1980 and 1989, he an activist with the Independent Self-Governing Trade Union “Solidarity” and underground trade union structures in Upper Silesia and Podbeskidzie, as well as the Polish-Czechoslovak Solidarity. He was a member of the College of the Institute of National Remembrance from 1999 to 2006, and its first chairman. Author of books, inter alia: *Tarcza i miecz. Rosyjskie służby specjalne 1991–1998* [Shield and sword. Russian Special Services in 1991–1998] (Warsaw 1998); *Kompleks Judasza. Kościół zraniony. Chrześcijananie w Europie Środkowo-Wschodniej między oporem a kolaboracją* [The Judas complex. The wounded church. Christians in central and eastern Europe between resistance and collaboration] (co-author M. Skwara, Poznań 1999); *Agca nie był sam. Wokół udziału komunistycznych służb specjalnych w zamachu na Jana Pawła II* [Agca was not alone. Around the involvement of the Communist Secret Services in the attack on John Paul II] (Katowice 2015).